

פתילת המדבר וזיהויה במחקר המורדני

פתילת המדבר הגדולה הוא עץ או שיח ממשפחת האסקלפיים. צמח זה נפוץ בארץ בעיקר בנאות המדבר בבקעת הירדן, בקעת ים המלח, עמק הערבה וסיני. פרטים בודדים גדלים גם במישור החוף ונראה ששם ניסעו בידי האדם. גובה הצמח 2-6 מ' והוא בעל עלים גדולים ומעוגלים. לצמח קליפה עבה העשויה שכבת שעם וכל חלקי הצמח השונים מכילים מיץ חלבי רעיל. לפרי צורת כדור גדול וירוק הדומה לתפוח, אך תוכו ספוגי. בתוך הפרי זרעים רבים המצויידיים בציצת שערות רקות, ארוכות ולבנות, דמויות משי. מנבה הפרי הנראה לעין כתפוח מושך, אך תוכו חלול, לבר מציצת שערותיו — הקנו לו את השם העממי "תפוח סדום". נראה שיש לזהותו עם הצמח הנזכר על-ידי יוסף בן מתתיהו, בספרו מלחמות היהודים (ד, ת, ז): "וסמכה ליס'המלח היא ארץ סדום, אשר היתה לפניס מבורכה כמגד ארמטה ובכל טוב עריה ועתה היא כלה ארץ שרפה... וגם האפר הולך ומתחדש בפרי המקום הווא, אשר צבע קלפתו חומה לצבע פרי-מאכל, אולם בהתלשו בכף הוא כלה כעשן וכאבק. המראה הווא מוסף אמן לשיחות מני קדם על-דבר ארץ סדום". אכן, תיאור זה היה למיתוס במהלך דורות רבים. רבים מעולי הרגל הנוצרים שפקדו את ארץ הקודש בימי-הביניים, תיארו צמח זה באזור צפון יס'המלח, כחלק מהזיהויה הצליינית המוחישה את האירועים התנכיים שאירעו במקום.

בתקופה הקדומה היו מתקנים מציצת השערות של פתילת המדבר הגדולה פתילות. על-סמך זה יש שזיהו את "פתילת המדבר" הנזכרת במשנה (שבת ב, א) עם צמח זה ומוכאן הועק לז בימינו שמו המדעי העברי¹. ישנם חוקרים הסבורים שיש לזהות את הצמח פתילת המדבר הגדולה עם ה"ערע" או עם "גפן סדום" (רברים לב, לג)².

זיהוי ה"בוץ" עם פתילת המדבר

calotropis procera
פתילת המדבר הגדולה מוכרת בספרות הערבית בשם "עשר"³. בשם זה כיארו ר' סעדיה גאון (882-942) והבלשון יהודה בן קוריש את ה"בוץ" הנזכר בשם-השויים (ת, סו)⁴.

1. גבעתיים—רמתיגן 1977.
2. פליקס, הצומח החי וכלי החקלאות במשנה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 131.
3. א רח הראובני, "הערע", ספר מאגנס, ירושלים תר"ח"ף, עמ' 122-131.
4. א פלדמן, צמחי מפרא, תל-אביב תשי"ז, עמ' 203-201.
5. J.E. Dinsmore & G. Dalman, "Die Pflanzen Palastinas"; Z.D.P.V. 34 (1911), p. 168.
6. A. Issa Bey, Dictionnaire des Noms des Plantes, Caire 1930, p. 37, n. 2.
7. ראה המש מגילות (מהדורת הרב י' קאמח), ירושלים תשכ"ב, עמ' שיו. [להלן: רס"ג לשיר השירים];
8. בקר (מהדור), הירסאלה של יהודה בן קוריש, תל-אביב תשמ"ד, עמ' 225. [להלן: בן קוריש].

לזהותו של ה"בוץ"

מאת
זהר עמר

ה"בוץ" הנזכר במקרא ובספרות חז"ל¹ מזוהה בדרך-כלל עם מין פשתה או אריג עדין ומשובח העשוי מפשתן. פעמים, שה"בוץ" משמש במקרא גם כשם נרדף ל"כר" או "שש". זיהוי ה"בוץ" עם מין פשתן נלמד מתוך הקשר הכתובים ומקובל גם כקרב חלק מפרשני יס'הביניים ורוב החוקרים המורדניים².

בנוסף לזיהוי המקובל, מופיע בפרשנות ימי-הביניים זיהוי אחר ל"בוץ". זיהוי זה קושר את ה"בוץ" עם הצמח פתילת-המדבר הגדולה (*Calotropis procera*). החוקרים המורדניים לא התחסו כלל לפרשנות זאת ואכן מומכס ראשון היא נראית תמוהה. במאמר זה ברצוני להציג בהרחבה את המקורות להצעת זיהוי זו ואת הגיונה. כמו כן אנסה להוכיח, שפרשני ימי-הביניים הציעו זיהוי זה על-סמך היכרות המציאות היאלית הארץ-ישראלית בימיהם ואפשר שיסודותיו של זיהוי זה קדומים יותר.

1. יחזקאל, סו; אסתר א, ה, ת; סו; דביא ד, כא, טו; כז; דוד ב, ג, יג, יד, יז. יב. משנה, יומא (מפרים) ג, ד-ו; א-ג. הלמוד בבלי, יומא נ, ע"א; לא ע"ב. הלמוד ירושלמי, יומא מד ע"ב. על איזכור ה"בוץ" במדרשים, ראה בהמשך המאמר.
2. ר' יונה אבן גנאה, ספר השרשים (מהדורת באכר), בלון תרנ"ו, ערך בוצ; ר' דוד קמחי, ספר השרשים. בלון 1847, ערך בוצ; משנה עם פירוש רבינו משה בן סימון (מהדורת י' קאמח), ירושלים תשכ"ג. למשנה בכלאים ט, א. כפרים ג, ד; רומב"ס (הודי החזקה), הלכות כלי המקדש פ"ח ה"ג; פירוש התורה לרבינו אברהם בן הרמב"ם ז"ל על בראשית ושמות (מהדורת איי וונברג), לונדון תשי"ז, לשמות כה, ד. זיהוי זה מופיע כבר בספרות חז"ל וכן על-ידי יוסף בן מתתיהו, [יספוס פלביוס]. קדמוניות היהודים (א) שליש מתרגם, ירושלים—תל-אביב תשי"ז; על אלה היה היה לובש (הכהן) בנג של בר ארזג אריגה כפולה של בוצ והוא נקרא כותנת, פירוש בנג של כותנת; כי ליעון נקרא אצלנו כותן (ג, ו, ב). ראה למשל, א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית, א, ירושלים ג'ויירק 1959, עמ' 489 [להלן: בן-יהודה]; ש' קוריש, קדמוניות התלמוד, כ"ב, תל אביב תשי"ח, עמ' 58-56; א"ש הרשברג, חיי התרבות בתקופת המשנה והתלמוד, הארג ותעשית הארג, רששה תרפ"ד, עמ' סא-סב [להלן: הרשברג]; י' פליקס, עלים הצומח המקראי, רמתיגן 1976, עמ' 280; אנציקלופדיה מקראית, ד, ירושלים תשכ"ג, עמ' 1007.

בפירושו לתורה (התפסיר) זיהה ר' סעדיה גאון את ה"שש" (בראשית מא, מב; שמות כה, ד; כז, א, לו; כח, ה, לט) עם ה"עש"10. אכן עוזיא בפירושו לתורה (שמות כה, ד) למילה "שש" ביאר: "זוה הבד מין ממיני הפשתים נמצא במצרים לבדו רק הוא לבן ואינו צבעי". ובהמשך הוסיף "והגאון (ר') סעדיה גאון) תרגמו בלשון ערבי עשיר וידוע הוא עד היום". באופן דומה ביאר אבן עזיא בפירושו ל"בז" (אסתר א, ו): "זוה הבד ממיני פשתים במצרים". ובאסתר ח, טו: "זוה הבד הוא ממיני פשתים במצרים והוא דק ויקר". אם אכן, כונתו כאן לפתילת המדבר, דברים מאושישים על ידי אבן אלביטאר, הרופא האנדלוסי, שיטב במצרים בתקופה האיזבית ואשר ציין את מציאותו של צמח זה שם11. כפי שנראה בהמשך, חשובה גם העובדה, שאבן עזיא כולל את ה"עשיר" (=פתילת המדבר) בין "מיני הפשתים". ר' נתן אב הישיבה, שפעל בארץ-ישראל ערב התקופה הצלבנית, אף הוא זיהה את ה"בז" עם פתילת המדבר הגדולה. בפירושו למשנה במסכת כפורים (ג, ו) כתב: "פרשו סרין של בז — רד"י "עש"13. הוא גם מביא ריעה הסוברת ש"פתילת האיך" הנזכרת במשנה כשבת (ב, א) הוא "אלעשר"13.

פעמים שפרשני מיידהביניים תרגמו את מונח "בז" באותו שם: "בז"14. בתרגום הסורי לאסתר (א, ו) — נזכר ה"בז" בשם "בוצא"15. נראה שלא מוזכר כאן רק בתרגום מילולי של המונח "בז" אלא בכינוי נרדף לאריג העשוי משי או מציצת השערות דמויות המשי של פתילת המדבר הגדולה. הלקסיקוגרף הסורי בריבהולל בן המאה העשירית, הביא כמה פירושים לביאור המונח הסורי "בוצא" ובהם אריג משי מופתל או משי טוו" וייש אומרים קטן אלעשר"16 — כלומר צמר הגפן (כותנה) של פתילת המדבר הגדולה.

שימוש בשערות פתילת המדבר בתקופה הקדומה

רוב הפרשנים שזיהו את ה"בז" עם פתילת המדבר הגדולה (עשר) פעלו באורנה בתקופה המוסלמית הראשונה (עד 1099). נראה, שמדובר בויהוי המתייחס למציאות שהיתה רוב סעדיה גאון, הפסיר אלמוריה באלעריבה (מחוזות י' דרנבורג), פריס תרנ"ג: י' קאפת, פירושי רבינו סעדיה גאון על התורה, ירושלים תשמ"ד, בשמות כה 4.
11. ראה אבן אלביטאר, אלנאמע למפארת אלאודיה ואלערייה, בולאק 1874, ג עמ' 123. [להלן: אבן אלביטאר].

12. רבנו נתן אב הישיבה. בתוך: ששה סדרי משנה, דפוס וילנא, הוצאת אל המקורות, תשמ"ז, למסכת שבת ע"מ 49. [להלן: ר' נתן].
13. ר' נתן למסכת שבת ע"מ 49.
14. רס"ג לשייר השירים א: 6; דוד בן אברהם אלפאסי, כתאב ג'אמע אלאלפאסי, א, (מהדורת S.L. Skoss), פולקלפה תרצ"ז, עמ' 203.
15. המש מנילות עם הרגום סדרי המכונה פשיטא (מהדורת א' יפת), פראג תרכ"ז (מהדורת צילום ישראל תשל"ו), עמ' 20.
16. R. Duval, *Lexicon Syriacum auctore Hassano Bar Bahlale*, Paris, 1881-1901, p. 372.

מוכרת להם בימים בארץ-ישראל. השימוש באריגים משובחים ויקרתיים שהתקינו בארץ מפתילת המדבר נזכר כבר בתקופה הביזנטית. גרגוריוס מנור בן המאה הששית, כתב שבנקעת הירדן באזור יריחו גדלים עצים שיש להם פירות דמויי תפוחים, קליפתם קשה ותוכם מלא צמר. הוא מעיד שגם בימיו ניתן היה לראות את האריגים העדינים, הדקים והלבנים שנעשו מסיבי צמח זה17. לפי דבריו ניתן להסיק שאריגים מצמח זה היו מיוצאים בימיו מארץ-ישראל לאירופה. ואכן העיון במקורות ימייהביניים מורים, שהשימוש בציצת השערות של פתילת המדבר הגדולה היה ידוע מאד בתקופתם. הרופא היהודי בןן אלעסאר, בן המאה השליש-עשרה, הידוע יותר בשם אבו אלמנא אלמסריאלי, כתב: "זוה צמח הנתון פירות שהיציגויותם ידוקה ופנימיותם לבנה, בהם צמר לבן המעוון מהמשי ובעבר היו עושים ממנו את בגדי האמאם אשר שירת בירושלים [בית אלמקדס]18". תיאור זה משקף כנראה את המציאות בתקופה המוסלמית הראשונה. העשבוניא המוסלמי דונורו (מות ב'896), מציין שהברואים מקלפים את ה"עשיר", אחר-כך שוזרים סרטים ואורגים מהם רשת דגים גדולה טובה ויפה19. בירוני (973-1048) מציין בשם מקור קדום יותר, של"עשיר" פרי משולחף המכיל כותנה [קטן] והוא משמש למילוי כריסם20. כעין זאת מביא אבן אלביטאר (מות ב'1248), בשם אחמד בן דאוד, של"עשיר" נפחיות (הכוונה לפירותיו) ובתוכם חומר רליק, המשובח ביותר להצתת האש. ומחומר זה מלאים כריות וכסותו21. הבלשן אבן מנסור (מות ב'1311), ביאר: "עשיר — עץ לו שרף חריף, וזמה לכותנה [קטן] ומציתים בו (את האש)"22.

אגב, השימושים הללו בפתילת המדבר הגדולה היו מקובלים גם בעת החדשה. הבוטנאים הדגולים, מ' זוהרי ונ' פיינברון הביאו במאמדם את הפרטים הבאים: "Calotropis procera — תפוח סדום... מהשערות שבראש שורעים מכינים משי צמחי,

17. 721, p. 71, Series Latina, vol. 71, *Patrologiae cursus completus*, [להלן: גרגוריוס] הטקסט הזה עוסק ללא ספק בצמח פתילת המדבר, בעוד שחקרים אחרים סברו בפעם שמדובר בכותנה (*Gossypium herbaceum*). ראה מ' אביינגה, מסות ומחקרים בידעת הארץ, תל-אביב-ירושלים תשמ"ד, עמ' 129. *Innovation in the* A.M. Watson, London-New York 1983, *Agricultural World*, p. 34.
18. אודות עץ הצמר הנזכר בגמל מצרים וכוש, אשר לו תרמילים רחבים דמויי רימון ומלאים בצמר — מכתב לפתילת המדבר ולא לכותנה, ראה: *Naturalis*, IV p. 153. *Naturalis*, G. Plinius, (LCL), *Historia*, C. Plinius, (LCL), *IV* p. 153.
19. אבו אלמנא דאוד אבן אבי נצר אלמסריאלי, מנהא' אלדאן ואלמסור אלעריאן, מצרם 1940, עמ' 238.
20. אבו תגיפה אלדינורי, כתאב אלנבוא, מהדורת לוין (B. Lewin), בירת 1974, עמ' 249.
21. H.M. Said & R.E. Elahie (ed.), *Karachi - Pakistan* 1973, *Biruni's Book on Pharmacy and Materia Medica* p. 227.
22. אבן מנסור, לסאן אלעריב, בירת 1956, כרך ד עמ' 574, ח עמ' 161. השוה למילון של זכרדי, הא' אלערוס, ביות 1974, כרך ג עמ' 16.

המושג לאימפורט לשוק אירופה²³. ואילו הנרי בייקר טריסטראם (1864), שתיאר את פרי פתילת המדבר באור עין-גדי, כתב: "זהו מכיל רק מחוזות ארוכה של וועים קטנים בתרמיל פתוח למחצה, וחומי 'משי' ארוכים, יקרים מאד לברווים, השווים מהם פתילים לרובים התופים שלהם"²⁴.

דיון ומסקנות

כפירי של פתילת המדבר הגדולה ישנם ציצות שערות מריות משי, ארוכות ורקות, אשר שימשו בתקופה הקדומה כחומר גלם לטווית אריגים עדינים ויוקרתיים. אריגים מעין אלה יוצרו בארץ-ישראל לפחות החל מהתקופה הביזנטית ועד לשלהי התקופה המוסלמית הראשונה (עד 1099). השימוש באריגים מפתילת המדבר היה חלק ממערך תעשיית הסקסטיל המשגשגת אשר התפתחה בעקבות הכיבוש הערבי בארץ בפרט ובכל המזרח הקרוב בכלל. תהליך העיור המואץ שחל בעולם האיסלאם הביא להיווצרות גורמי צריכה שונים וחדשים, העליה ברמת החיים יצרה ביקוש גדול למוצרים שונים ומוגזנים שבעבר נחשבו כמותרות. בתקופה העכבאסית, הפך ענף המסחר להיות מקצוע יוקרתי ומכובד, אשר הגיע לשיא ביטויו בענף הסקסטיל. המסחר במוצרי סקסטיל, בעיקר של משי, הפך לענף הכלכלי המוביל והחשוב ביותר. מאותה תקופה אנו עדים למסחר בעושר מיני אריגים וחלקי לבוש מגוונים, שיוצרו במרכזים שונים בעולם, כאשר גם ארץ-ישראל השתלבה בתהליך זה. נראה אפוא, שזוהי ה"בוץ" הנזכר אצל ר' סעדיה גאון ור' נתן אב השיבה, אשר בימיהם הלך תהליכים אלה, איננו מיקרי ומתבהר על רקע הכרת המציאות היאלית בימיהם.

אולם אין לראות בהכרח בוהיו ה"בוץ" עם פתילת המדבר רק כבואה למציאות ופרשנות מאוחרת. דיון זה קשור להוראותיו השונות של המונח "בוץ". מונח זה נקרא כך גם בספרות הקלאסית, ביוונית — byssos ובלטינית — byssus²⁵. פליניוס מזכיר את ה"byssus" בין סוגי אריגי הפשתן. סוג זה גולל בסביבות Elis באיחאיה (בחלק הצפוני של פלופונסוס) ומשמש בעיקר להידרום של הנשים. לרבריו, לפניו אריג זה היה משנה את שערן כמו מחיר הזהב, ארבעה דינרים לאחד חלקי עשירי וארבעה האונקיה²⁶. גם פאוסניוס (2, 5), אשר ביקר בארץ-ישראל בשנת 175 לערך, מזכיר את ה"ביסוס" של אליאה ומוסיף שהוא אינו בהיר כמו הביסוס של העבריים²⁷. בשם "ביסוס" נקרא גם אריג העשוי מצמר

23. מ' זורני ונ' פינברון, "צמחי תעלת הגלילים בר בארץ", השרת, (תרי"ז), עמ' 366.
 24. הרב טריסטראם, מסע בארץ-ישראל (ח' בקעמס מתרגם ומתורגם), ירושלים תשל"ו, עמ' 213.
 25. ראה למשל, *Herbraeisches und Aramaeisches*, p. 89. Leipzig 1915, W. Gesenius & F. Buhl.
Handwoerterbuch über das Alte Testament.
 26. Sancti Isidori, *Patrologiae Latinae*, Tomus 82, 15, 22, 19, סיורו של הרב בכלל מיני הפשתה מופיע גם אצל איסורדוס מסויליה, ראה: 19, 22, 15, 82, *Naturalis Historia* (LCL), 19, 4, 21, C. Plinius.
 27. Pausanias, *Description of Greece*, (LCL), II, p. 402, ערך ראה שם (26), 16, כרך ג עמ' 158-160.

הגפן (כותנה) או מין משובח של צמר ממנו מכינים אריגי פשתה לבנים²⁸. פולוס (מאה שניה) מציינ שהאריג מהביסוס עשוי פשתה וצמר²⁹. הבוץ הוא גם כינוי לסוג בגיי משי עדינים. הירונימוס (מת כ-420) בתרגום המקרא ללטינית (הוולגאטה) בדרך-כלל יבאר את המונחים "בוץ" ו"שש" עם — byssus או bysso. אולם בתרגום "תכריך בוץ" (אסתר ה, טו) כתב במפורש — pallio serico. הכוונה היא לסוג בגד מאריג משי, שהיה נחשב בעולם הרומי כסמל לגישות ורכות³⁰. כסיכום ביניים, לפי רוב המקורות הקלאסיים, שהבאנו כאן מדובר באריג האהוד על הנשים ועשוי מחומר יוקרתי; משי או אריג פשתן מעורב בצמר או כותנה.

היות ולמונח "בוץ" וזוהיים שונים התקשו לא פעם פרשני ימי-הביניים בוהיו המדויק של אריג ה"בוץ" הנזכר במקורות. קושי זה ניכר למשל במילונו של יהודה בן קריש. בפירוש "בוץ" (אסתר א, ו) כתב: "בוצא ופירושה משי ויש אומרים פשתן"³¹ ואילו את המילים "תכריך בוץ" (אסתר ה, טו) תרגם "מדג' עשר", היינו אבנס מפתילת המדבר הגדולה³². נראה שהקושי בביאור המונח "בוץ" והבלבול הלשוני קשור גם לעצם הגדרת אופיו של חומר הגלם המופק מפתילת המדבר. ציצת השערות המחובבות לורעי פתילת המדבר הן לבנות, עדינות ורמויות משי. תכונותיו הסגוליות של חומר זה הקשו על הקרומנים להגדירו במדויק ולסווגו בין חומרי הגלם הנפוצים ביותר שיהיו בשימוש תעשיית הסקסטיל, דהיינו: צמר, פשתה, כותנה או משי. למעשה מדובר ב"משי צמחי" לבן הדומה במידה מסוימת בתכונותיו לאריגי הפשתה העדינים. יחד עם זאת, היו שתיארו חומר גלם זה כצמר או צמר גפן (כותנה) וכפי שראינו אף השתמשו בו למילוי כריות וכסותות ברומה לשימוש הנעשה בכותנה.

ניתוח הסוגיה הסכוכה אודות מוחת ה"בוץ" מעלה גם את האפשרות, שאריג ה"עשר" (פתילת המדבר) מוזהה עם חלק מפרשני ימי-הביניים עם ה"בוץ", היה עשוי משילוב של סיבי פתילת המדבר עם סיבי צמר או פשתה. האפשרות שמדובר באריג של צמר ופשתים אינה מתקבלת על הדעת בשל איסור שעטנו (ברים כב, יא). השילוב המתאים ביותר הוא של סיבי פתילת המדבר. מכאן אולי ההסבר לכך, שה"בוץ" לפי חלק מהמקורות נכלל במשפחת הפשתה.

כאמור, זוהי ה"בוץ" לפי חלק מהמקורות, כסוג מיוחד של אריג פשתה לבן ועדין אינו פוסל לחלוטין את האפשרות שמדובר באריג העשוי גם מפתילת המדבר. קביעה זו

28. *A Latin Dictionary*, Oxford 1969, C.F. Lewis & C. Short (ed.), p. 256. בייחודה עמ' 489; הרשב"ג עמ' סב בהערתו.
 29. *Onomasticon*, Berolini 1846, 7, 75 (p. 292), I. Pollucis.
 30. ערך על הפליום, ראה ד' שפרבר, תרבות חומרית בארץ-ישראל בימי התלמוד, ירושלים תשנ"ד, עמ' 140-132.
 31. בן קריש עמ' 134-135.
 32. בן קריש עמ' 225.

117 א 11
 117 ב 11
 117 ג 11

ננסה להראות דרך מקורות חז"ל. בספרות המדרש אנו מוצאים פרטים נוספים המעידים על אופיו של ה"בוץ". על הפסוק "אחוז בחבלי בוץ וארגמן (אסתר א, ו), דרש ר' שמאל בר נחמן: "בוא וראה מליטו של אותו רשע (אחשוורוש); מה הוא שהכל מפקיעין בחבלי צמר ובחבלי פשתן ורשע זה בחבלי בוץ וארגמן"³³. מכאן שה"בוץ" לא נחשב למין פשתה רגיל אלא לחומר יוקרתי אחר.

מספרות חז"ל אנו גם למדים, שמין אריג יוקרתי זה, נקשר לא פעם עם מלאכתו של הנשים או לצורך נויין. על אפי מלאכת טווית ה"בוץ" ניתן ללמוד מהמקור הבא. במשנה בסוטה (ט, ב), נאמר: "משכסלה סנהדרין בסל השיד מבית המשתאות". ביחס לזה נאמר בתלמוד בבלי (סוטה מח, א) בשם רב הונא: "זמרא... גרדאי (של הארזים) — אסיר". ובגירסא אחרת שאינה מצויה בגמרא נאמר "דגראי ודבוצאי"³⁴. היינו של עושי הבוץ, שומר שלהם היה עגבני. מומדריש"ף³⁵ ישנם גם רמזים לכך שמלאכת אריגת ה"בוץ" בידי הנשים היתה מושתתת על הצמח פתילת המדבר הגדולה. "וכן אתה מוצא ברחב הזונה מהו אומר ומשפחות בית עבודת הבוץ (דה"י א' ד, כא) עבודת הבוץ שהטמינה את המרגלים בבית לבית אשבע (דה"י א' ד, כא) אחר רחב הזונה שהיתה מאנשי יריחו... ועליה הוא אומר ומשפחות בית עבודת הבוץ (דה"י א' ד, כא), שהיתה עסוקה בבוץ ר"א שהטמינה את המרגלים בבוץ". ר' אליעזר אומר שהיתה עסוקה בני סינן לבית אשבע". בגירסא אחרת המצויה במדרש רות רבא נאמר: ומשפחות בית עבודת הבוץ זו רחב הזונה שהטמינה המרגלים בבוץ הה"ד ותמנמם בפשתי העץ (ירושע ב, ו). אמר ר' יהודה ב"ר סימן בבוסמין היתה עסקה" (ב, א).

לפי מדרש זה, משמש כאן ה"בוץ" תחליף ל"פשתי העץ" ואילו עבודת ה"בוץ" מיוחסת לרחב, אשר כידוע התגדרה ביריחו. כבר ציינו לעיל את העובדה שבאזור יריחו במאה הששית ארגו אריגים יוקרתיים מפתילת המדבר שגילה באזור זה³⁷. גם ייחוס ה"בוץ" ל"פשתי העץ" רומז על אופיו של חומר זה. כידוע הפשתה הוא גידול עשבוני. חיישתי והגדרתו כעץ היא מאד מוזרה. אמנם המקורות הקדומים אינם עורכים ברומה לימינו הבחנות בוטניות בין צמח עשבוני, כן-ישיה, שיח ועץ. יחד עם זאת, כל הצמחים המעוצים נמוכים וגבוהים כאחד, נכללו תמיד בשם עץ³⁸. אס"כ, לפי כל ההגדרות הבוטניות, הן

33. אסתר רבה, פ"שה ב. להבדיל ממקור זה, מוכא ברברים רבה (פ"שה יא) תיאור פטירתו של משה רבינו מלווה בג' מלאכי השרת: "מכאל הציע ממנו של משה וגבריאל פירס בגד של בוץ מראשותיו הונגאל מרגלעותיו".
34. ראה י"ג אפשטיין, "שירידי אילנות", תרביץ, 1 (תרצ"ו), עמ' 21. הערה 20.
35. ספרי דבי רב (על ספר במדבר), מהדורת ח"ש הרבני, ליפציג תרע"ו, עמ' 73-74. [להלן: הורבין].
36. שם, עמ' 263.
37. גרינברייט עמ' 721.
38. ראה למשל במלכים א' ה' 13: וירדבר (שלמה) על העצים מן הארץ אשר בלבנון ועד הארץ אשר יצא בקרני וכן במשל זחם (שופטים ט 8-15) מוגדר שיח האפר כעץ. יאילו במדרש קהלת רבה (ו, ו), נאמר על הסירה הקיצנית (Sarcopoterium spinosum), שהוא מוגדר כיום כבושיש: "המייים כשהם נעלמים כולם הולך, לאמר: את אנו מן העצים".

מורכביות והן הקדומות, לא ברור מדוע נכללה הפשתה, שהיא צמח עשבוני בין מיני העצים. כבר חז"ל תמחו על כך בהקשר לנאמר משנה במסכת שבת: "כל היוצא מן העץ אין מרליקין בו אלא פשתן" (ב, ג). ואת בעיה זו ישבו בתלמוד (בבלי, שבת כז, ב) בעצם הייחוס לכתוב בירושע (ב, ו). בהקשר לסוגיה זו ניתן להציע הסבר אחר המתישב היטב עם הגיונם של מדרשי חז"ל הקורשים בין ה"בוץ" ל"פשתי העץ". לפי הצעה זו, לא מדובר בפשתה עצמה, אלא בצמח מעוצה, אשר נכלל בין מיני הפשתה. לפי זה, פתילת המדבר הגדולה באזור יריחו מתאימה להגדרה זו.

על הקשר הקיים במדרשי חז"ל בין ה"בוץ", "פשתי העץ" ו"ביסנין" עמד כבר בהרחבה י"ג אפשטיין. הוא הראה בבירור שמונחים יווניים *βυσσινος* ו-*βυσσιν* מקבילים למונח העברי "בוץ"³⁹, אולם קביעתו המוחלטת שמדובר בוודאות בפשתן אינה מוכחת. כפי שכבר הראנו, לבר מפשתה, ניתן למונח הזה בספרות הקדומה הוראות שונות ובהם נכללה גם פתילת המדבר. אפשטיין אף קושר בין מונחים אלה לבגדי הפשתן המשובחים מבית-שאן ולשאר בגדי פשתן היוקרתיים, שהגשים אהבו להתגדר בהם⁴⁰. אכן בתקופת המשנה והתלמוד היתה ידועה בית-שאן ככל העולם באריג הפשתה המשובחים שלה ובמיוחד ב"כלי פשתן הדקים"⁴¹. קשה לזהות בריק מהם אותם אריגי הפשתה הנזכרים במקורות, אך נראה שזה היו עשויים מחומר גרמי המצוי רק באזור זה. בהמשך לקו הפרשני שהצעתי במאמר זה, ניתן לקשור את סוגית פישום של אריגי בית-שאן הסגוליים עם פתילת המדבר. לפי הצעה ראשונית זו הדרושת עייין ליבון, יתכן, שבתעשית הפשתה של בית-שאן, שלא ספק היתה מבוססת על הפשתה (*Linum usitatissimum*), השתמשו גם בחומר גלם המושתת על צמח פתילת המדבר הגדולה (שהוא בין מיני הפשתה). כפי שכבר ציינו, צמח זה גדל בר בבקעת הירדן וגם באזור בית-שאן. באזורים אלה ניתן לגדלו גם בתרבות בשטחים נרחבים ונקלות רבה.

הצעה לקשור בין פתילת המדבר לאריגי בית-שאן היחודיים, מבוססת על פי תיאורי חז"ל את אריגים אלה ועל-סמך תיאור הצמח ושימושי בעבר. על תכונותיהם של אריגים אלה אנו למדים מפירושי חז"ל ל"כתנות עור" (בראשית ג, כא): "צחק רבייה אמר: חלקים כציפורן ונאים כמרגלית. אמר ר' יוחנן ככלי פשתן הדקים הבאין מבית-שאן"⁴². ברבים אלה היו רקים ועינים, עד כי "דבוקים על בשרו של אדם ואינו מרגיש"⁴³. התכונות הללו

39. י"ג אפשטיין, "ביסנין, βυσσινος, מן השלה. מד (תרפ"ה), עמ' 399-402.
40. אפשטיין עמ' 401-402.
41. סיכום המקורות ראה למשל: ג' פוקס, יוון בארץ-ישראל, בית-שאן בתקופה ההלניסטית והרומית, ירושלים תשמ"ג, עמ' 119-122; ד' ספרא, "תעשיית הפשתן בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד", בתוך: ישובים, אוכלוסיה וכלכלה בארץ-ישראל בעת העתיקה (ש' בננומביץ ואחיים עריכס, תל-אביב תשמ"ח, עמ' 205-241).
42. מדרש בראשית רבא, (י' תיאורו וזו אלבק מהירוס), ירושלים תשכ"ה, פרשה ב, עמ' 196.
43. מדרש הנחומא (מהדורת בוכר), גניזת יוק תש"ו, פ"שה בראשית, פסקה כד, עמ' 17-18.

